

Nawoja Mikołajczak-Matyja
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2282-8960>
e-mail: nawomiko@amu.edu.pl

Funkcje pary leksemów *mężczyzna* i *kobieta* w zdaniach z Narodowego Korpusu Języka Polskiego i ich zastosowanie do badań nad stereotypami płci

Functions of a pair of lexemes *man* and *woman* in sentences from the National Corpus of Polish and their application in research on gender stereotypes

Abstrakt

Artykuł dotyczy funkcji pełnionych w materiale korpusowym przez parę leksemów *kobieta* i *mężczyzna* oraz możliwości wykorzystania tych funkcji do wzbogacania wiedzy socjolingwistycznej. Celem analiz własnych przedstawionych w pracy była weryfikacja możliwości porządkowania wystąpień opozycji semantycznej binarnej w zdaniach polskich przez funkcje wyodrębniane w analizach tekstów w innych językach oraz możliwości zastosowania tego porządkowania do badań nad stereotypami płci. Analizy przeprowadzono na zbiorze 500 zdań, zawierających leksemy *kobieta* i *mężczyzna*, wyselekcjonowanym z Narodowego Korpusu Języka Polskiego. Uzyskane wyniki dowiodły przydatności klasyfikacji funkcji stosowanej w innych językach. Jednakże nieodzowne okazało się wyodrębnienie dodatkowej funkcji STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI, co sugeruje konieczność modyfikacji klasyfikacji dla par opozycyjnych będących nazwami wyraźnie przeciwstawianych sobie kategorii społeczno-kulturowych. Podano także przykłady użycia analizowanej pary leksemów w dwóch najsilniejszych funkcjach, wskazujące przydatność dokonanej klasyfikacji do pozyskiwania danych socjolingwistycznych na temat stereotypów płci.

Słowa kluczowe: językoznawstwo korpusowe, socjolingwistyka, semantyka, binarne opozycje semantyczne, stereotypy płci

Abstract

The article concerns functions a pair of lexemes *man* and *woman* plays in the corpus material and the potential of these functions to enrich sociolinguistic knowledge. The purpose of analyses undertaken in the study was to verify the possibility of ordering occurrences of the semantic binary opposition in Polish sentences with the use of functions extracted in the analyses of texts in other languages, and the possibility of applying this ordering in research on gender stereotypes. The analyses were carried out on a set of 500 sentences with lexemes *man* and *woman* selected from the National Corpus

of Polish. Results confirmed usefulness of the classification of functions employed in other languages. However, it was necessary to distinguish an additional function of RELATIONS AND DEPENDENCES, which implies the need to modify the classification for opposition pairs which are made of names of clearly contrasting socio-cultural categories. Examples of the analyzed pair of lexemes in two strongest functions are also provided, confirming the applicability of the presented classification to obtain sociolinguistic data on gender stereotypes.

Key words: corpus linguistics, sociolinguistics, semantics, binary semantic oppositions, gender stereotypes

1. Wstęp. Wykorzystywanie analiz korpusowych do badań socjolingwistycznych nad stereotypami płci – zarys zagadnienia

W ostatnim dwudziestoleciu obserwuje się wykorzystywanie korpusów różnych języków do badań z pogranicza językoznawstwa i nauk społecznych, w tym do badań socjolingwistycznych. Oznacza to m.in. możliwość stosowania analiz korpusowych do badania stereotypów, rozumianych jako nadmiernie uogólnione i uproszczone obrazy o wyraźnie zaznaczonym aspekcie oceniająco-afektywnym, dotyczące np. grupy ludzi wyodrębnionej według kryterium typu płć, religia, narodowość itp. Rozpowszechnianie stereotypów w ustnych i pisemnych aktach komunikacji może być efektem tak działania intencjonalnego, jak i określonych cech uzusu językowego, np. proporcji liczby wyrażń odnoszących się do różnych grup osób, częstego używania określonych form gramatycznych lub typowych kontekstów użycia nazw osób (np. Maass, Arcuri, 1999:162; Mills, 2008: 47–52). Zwraca się uwagę, że szczególnie w dużych zbiorach tekstów można odkrywać, poprzez m.in. wyłanianie określonych wzorców współwystępowania wyrazów, pewne przekazy implicytne, niedostępne świadomości bądź intuicji użytkowników języka (Hunston 2002:109).

Socjolingwistyczne badania korpusowe dotyczące stereotypów płci mogą być przeprowadzane na dwa sposoby: poprzez analizę sposobu użycia języka przez kobiety i mężczyzn oraz poprzez analizy tekstów mające na celu rekonstruowanie „reprezentacji rodzaju” (gender) (Baker 2012: 100). Pierwszy z tych sposobów mieści się w nurcie badań zapoczątkowanych przez Robin Lakoff (1975). Badania korpusowe dają większą możliwość formułowania twierdzeń na temat sposobów użycia języka przez przedstawiciele obu płci i uogólniania ich na większą populację (Baker 2012: 102). Drugi nurt korpusowych badań nad problematyką gender to analizy wyrazów kluczowych,

zbiorów kolokatów i konkordancji, wskazujące różnice w sposobie ujmowania mężczyzn i kobiet w tekstach pisanych i mówionych. Różnice takie mogą zarówno odzwierciedlać, jak i kształtować rzeczywistość (Baker 2010: 143). Poniżej podanych zostanie kilka przykładowych wyników badań tego rodzaju.

W tekstach mężczyzn o mężczyznach znaleziono więcej wyrazów kluczowych nawiązujących do agresji lub opartych na metaforze człowiek–zwierzę i człowiek–maszyna, natomiast w tekstach kobiet o kobietach – więcej słów kluczowych odnoszących się do miłości i czułości (Baker 2005, rozdział 6: 154–190).

Analizy kolokacji wyrazu *spinster* ('stara panna') doprowadziły do odtworzenia dwóch negatywnych prozodii semantycznych¹: związanej z brakiem atrakcyjności i wskazującej na brak zaspokojenia potrzeb seksualnych. Analogiczne analizy kolokacji wyrazu *bachelor* ('kawaler') wskazały na jedną pozytywną prozodię, dotyczącą osób młodszych, cieszących się poczuciem wolności, i jedną negatywną, związaną z mężczyznami starymi, samotnymi i potrzebującymi opieki (Baker 2006: 95–120).

Pearce (2008) przeanalizował kolokacje leksemów *man* i *woman* w tekstach British National Corpus (BNC), dokonując podziału na kolokaty czasownikowe leksemów *man* i *woman* pełniących w zdaniu role subiektów i obiektów. Stwierdził m.in., że: mężczyźni częściej niż kobiety opisywani są jako dokonujący aktów przemocy; kobietę częściej przedstawia się jako obiekt przymusu ideologicznego i fizycznego; z kolei jako podmiot leksem *woman* kolokuje z pejoratywnymi czasownikami typu *irytować*, *gderać*, *zadręczać*, itd. (Pearce 2008: 1–29).

Baker (2012) poddał analizie użycie słowa *metrosexual* w korpusie artykułów z prasy brytyjskiej (z wykorzystaniem wyrazów kluczowych, kolokatów i konkordancji), stwierdzając m.in., że osoba określana w ten sposób ujmowana jest jako w pewnym stopniu kobieca, a w każdym razie nie w pełni męska (Baker 2012: 107–112).

Wyniki takich przykładowych badań potwierdzają przydatność korpusów do wzbogacania wiedzy socjolingwistycznej i prowadzą do pytania o możliwość poszerzania i porządkowania tej wiedzy poprzez wprowadzanie nowych sposobów analizy materiałów korpusowych. Postanowiono sprawdzić, czy możliwość taką dają analizy, których punktem wyjścia jest identyfikowanie funkcji opozycji semantycznej w tekstach.

¹ Prozodia semantyczna określa nacechowanie (pozytywne lub negatywne) badanej jednostki leksykalnej, określone przez znaczenie współwystępujących z nią innych wyrazów, wskazując postawy autorów analizowanych wypowiedzi (Baker 2006: 87, 2010: 132).

Kolejne części obecnej pracy zawierają: opis funkcji opozycji semantycznej w tekstach pisanych, przedstawiony w prekursorskiej pracy Jonesa (2002), główne punkty krytyki, pochodzące z następnych prac z tego nurtu, oraz analizy własne, dotyczące pary *kobieta/mężczyzna*, przeprowadzone na materiale Narodowego Korpusu Języka Polskiego.

2. Funkcje opozycji w dyskursie – przegląd badań

2.1. Funkcje wyodrębnione w pracy Stephen Jonesa

W ostatnich kilku dziesięcioleciach wzrasta popularność badań korpusowych nad relacjami leksykalno-semantycznymi, w tym nad relacją opozycji semantycznej binarnej. Za jedną z najważniejszych prac tego typu uważa się monografię Jonesa (2002). Głównym celem autora monografii było wyodrębnienie podstawowych funkcji pełnionych przez pary opozycyjne w kontekstach zdaniowych, na bazie analizy przypadków współwystępowania członów 56 par silnych opozycji binarnych (takich jak np. *dobry/zły*, *żywy/martwy*) w zbiorze zdań wyekstrahowanych z korpusu tekstów z czasopisma, liczącego 280 mln wyrazów. Badano współwystępowanie danej pary leksemów wewnątrz tego samego zdania. W wyniku analizy 3 tys. zdań Jones sporządził listę ośmiu następujących głównych funkcji pełnionych w tekstach przez badane pary opozycyjne XY (kolejność według proporcji wystąpień danej funkcji, podanej w nawiasie):

- COORDINATED² (38,4%). W zdaniach typu *Whitehall was yesterday unable to confirm or deny³ other simulated devolutions* (Jones 2002: 62) elementy badanej pary *confirm/deny* są połączone i w pewien sposób „ujednolicone” (*unified, coordinated*; Jones 2002: 37), tj. znaczenie orzeczenia odnosi się w jednakowym stopniu do obu członów pary, nie różnicując ich, a zatem obejmuje cały wymiar razem z biegunami.
- ANCILLARY (38%). Badana opozycja binarna XY, określana jako para A, jest wykorzystana w celu sygnalizowania lub/i wzmacniania kontrastu między inną parą wyrazów, zwaną parą B, w tym samym zdaniu. Funkcja pary A zależy od siły kontrastu wyjściowego B. Np. w zdaniu *Unemployment may rise more quickly now, but more slowly later* (Jones 2002: 46) para A *quickly/slow* jedynie potwierdza silny kontrast pary B *now/after*, ale

² W opisie badań Jonesa i jego następców podawane będą oryginalne, angielskie nazwy funkcji (stosowane w pracach wszystkich autorów). Nazwy polskojęzyczne przyjęte dla opisu funkcji wyodrębnionych w analizach własnych przedstawione są w par. 3.2.

³ W przykładach wytłuszczono badaną przez Jonesa parę opozycyjną, a podkreślono razem z tą parą inne elementy kluczowe dla kwalifikacji funkcji.

w zdaniach typu *This is a **rich** country with **poor** people* (Jones 2002: 46) para A *rich/poor* generuje lub podkreśla słabszy kontrast wewnątrz pary B *country/people*.

- COMPARATIVE (6,8%). Człony pary są porównywane między sobą, jak para *pessimistic/optimistic* w zdaniu: *Although one has to be **more pessimistic** than **optimistic** in the Third World when it comes to...* (Jones 2002: 77).
- DISTINGUISHED (5,4%). W zdaniach typu *The **division** between **gay** and **straight** is one of many rifts in our society* (Jones 2002: 81) różnica między członami pary *gay/straight* jest wyrażona eksplicytnie i podkreślona poprzez wyraz *division*. Wyznacznikami tej funkcji są zatem frazy typu *różnica między X a Y* bądź podobne.
- TRANSITIONAL (3%). Para występuje w zdaniach wyrażających zmianę – przejście od jednego członu (bieguna wymiaru) do drugiego, np. *The mood in both camps **swung** from **optimism** to **pessimism*** (Jones 2002: 85).
- NEGATED (2,1%). Jeden członek pary jest zanegowany, dzięki czemu zwiększa się siła drugiego z nich w danym kontekście, np. *They want to be associated with **success**, **not failure*** (Jones 2002: 88).
- EXTREME (1,3%). Oba człony pary połączone są z określeniami typu *zbyt, bardzo*, np. *Food **had to be either** very **cold** or very **hot*** (Jones 2002: 92): orzeczenie odnosi się tylko do biegunów wymiaru, z wyłączeniem strefy pomiędzy nimi.
- IDIOMATIC (0,8%). Para opozycyjna stanowi część wyrażenia idiomatycznego, np. *The **long** and the **short** of it is...* (Jones 2002: 94).

W tej samej pracy Jones wyodrębnił jeszcze kilka dodatkowych, znacznie rzadziej pojawiających się funkcji, w tym m.in.:

- CONFLICT. Para opozycyjna umieszczona jest w ramie typu *konflikt* (lub synonimy tego wyrazu) *między X a Y* lub *X versus Y* (funkcja pokrewna DISTINGUISHED).
- ASSOCIATION. Para umieszczona jest w ramach typu: *skojarzenie/powiązanie/związek/mieszanka X i Y* (funkcja określana jako pokrewna z jednej strony funkcji COORDINATED, a z drugiej – DISTINGUISHED) (Jones 2002: 95–98).
- SIMULTANEITY. Konteksty typu: *X jest/może być/wydaje się jednocześnie Y, prawie Y* itp. wskazują, że oba człony pary mogą się odnosić do tego samego denotatu, np. *...that **strength** could also be a **weakness**...* (Jones 2002: 99).

W jednej z późniejszych prac Jones wyodrębnił jeszcze funkcję INTERROGATIVE: człony pary opozycyjnej są używane w ramach typu *X czy Y?* sugerujących rozłączność, a więc wymuszających wybór między członami (Jones, Murphy 2005: 413–414).

2.2. Krytyka i modyfikacje zestawu funkcji w pracach innych autorów

Realność wymienionych funkcji i ich rola w tekstach została potwierdzona w licznych późniejszych badaniach inspirowanych pracą Jonesa, z jednej strony w dalszych badaniach korpusów języka angielskiego: w badaniach korpusów zbudowanych z tekstów pisanych (Davies 2012, 2013) i mówionych (Jones 2006), tekstów języka dzieci i języka skierowanego do dzieci (Jones 2007), a z drugiej – w badaniach tekstów innych języków: szwedzkiego (Murphy i in. 2009), japońskiego (Muehleisen, Isono 2009), niderlandzkiego (Lobanova i in. 2010), serbskiego (Kostić 2011, 2015), chińskiego (Hsu 2015), arabskiego (Hassanein 2018) i francuskiego (Steffens 2018). Badano zbiory par opozycyjnych zarówno identyczne ze zbiorem (56 par) wykorzystanym w prekursorskiej pracy Jonesa (np. Murphy i in. 2009), jak i stanowiące jego część (Jones 2007) lub dołączające do własnego materiału tylko kilka par ze zbioru Jonesa (Hsu 2015), wreszcie zbiory całkowicie nowe, wyodrębniane według kryteriów frekwencyjno-semantycznych (Muehleisen, Isono 2009) albo znalezione w badanych materiałach (np. Hassanein 2018). Różnorodne są także korpusy tekstów, z których ekstrahuje się przykłady użycia par opozycyjnych. Są to zbiory artykułów prasowych (np. Lobanova in. 2010; Davies 2012; Steffens 2018), teksty religijne (Hassanein 2018), baza języka mówionego CHILDES (Jones 2007) oraz, najczęściej, korpusy ogólne danego języka, np. BNC (Jones 2006), Chinese Gigaword Corpus (Hsu 2015), Japanese Corpus of the Leeds Collection of Internet Corpora (Muehleisen, Isono 2009) lub The Untagged Electronic Corpus of Contemporary Serbian Language (Kostić 2011, 2015).

Część wymienionych wyżej prac zawiera krytykę lub/i modyfikację klasyfikacji funkcji przedstawionej w pracach Jonesa. W odniesieniu do silnej funkcji ANCILLARY pojawiają się dwa główne punkty dyskusji i krytyki:

- problem z przypisywaniem statusu A i B parom współwystępującym w jednym zdaniu: w przypadku, gdy obie pary stanowią silne i utrwalone opozycje (np. *szybko/wolno* i *teraz/później*, jak w przykładzie powyżej), określenie, która z nich potwierdza albo wzmacnia kontrast w drugiej, jest dyskusyjne i subiektywne (Murphy 2003: 203; Kostić 2015: 147; Steffens 2018: 318)⁴;
- możliwość podwójnego klasyfikowania przykładów użycia par opozycyjnych: niektóre przykłady traktowane jako przypadki funkcji ANCILLARY

⁴ W pracy Jonesa (2002) jako A interpretowano zawsze parę należącą do wyjściowego zbioru 56 par opozycyjnych, a jako B – drugą parę znaną w analizowanym zdaniu.

można klasyfikować także jako przypadki innych funkcji, np. zdanie *It is meeting **public need, not private greed***, zaliczone przez Jonesa do grupy zdań z funkcją ANCILLARY (Jones 2002: 46), spełnia także kryteria funkcji NEGATED (Murphy i in. 2009: 2161; Davies 2013: 85).

Zdaniem Daviesa arbitralna jest często również kwalifikacja przykładów do drugiej z najsilniejszych funkcji – COORDINATED, z powodu jej zbyt dużej potencjalnej pojemności (Davies 2012: 66, 2013: 88). W efekcie Davies w swoich analizach rezygnuje z funkcji COORDINATED, a funkcję ANCILLARY zastępuje kategorią PARALLELISM. W publikacjach innych autorów obie najsilniejsze funkcje zostały zachowane, okazały się bowiem zbyt istotne w badanych zbiorach zdań. W kilku pracach natomiast pojawiły się następujące główne modyfikacje dotyczące trzech z pozostałych funkcji wyodrębnionych przez Jonesa:

- rozszerzenie funkcji TRANSITIONAL na przypadki zmian o charakterze przestrzennym oraz czasowym (Hassanein 2018: 25, 38);
- włączenie do funkcji DISTINGUISHED nowych ram składniowo-leksykalnych (np. *polaryzacja na X i Y, podział na X i Y*) oraz zmiana nazwy tej funkcji na EXPLICIT (w znaczeniu eksplicytnego kierowania uwagi na kontrast między członami pary opozycyjnej) (Davies 2012: 62–64, 2013: 76–80);
- zmiana nazwy funkcji INTERROGATIVE na DISJUNCTIVE (Muehleisen, Isono 2009: 2197) lub na BINARIZED (Davies 2012: 69, 2013: 89) w celu podkreślenia, że funkcja wyboru między członami pary nie jest ograniczona do zdań/form pytających.

Zaproponowano także kilka nowych funkcji. Poniżej wymieniono najważniejsze z nich, według autorów i prac:

- a) w pracy (Murphy i in 2009: 2173): funkcja TRANSITIVE – członki pary stanowią odpowiednio podmiot i dopełnienie tego samego czasownika, np. *The **old** meets the **new***;
- b) w pracy (Hsu 2015: 62): podobna funkcja TRANSITIVE, określana w tym przypadku przez odniesienie do schematu agent–patient, sygnalizującego tranzytywność, np. ***Teachers physically punish students***;
- c) w pracach (Davies 2012, 2013):
 - REPLACIVE: funkcja występuje w zdaniach wskazujących możliwość zastąpienia denotatu jednego z członów pary przez denotat drugiego członu, poprzez użycie pary w ramach składniowych typu: *raczej X, niż Y, X zamiast Y* oraz *X w miejsce Y*; jest to funkcja pośrednia między funkcjami COMPARATIVE a NEGATED u Jonesa (Davies 2012: 54–57, 2013: 65–68);
 - CONCESSIVE: zdania z parą opozycyjną w takiej funkcji (realizowanej poprzez spójniki przyzwolenia typu: *podczas gdy, mimo że, chociaż, jednak,*

ale) implikują kontrast między dwiema okolicznościami, z których jedna (wyrażona w zdaniu głównym) jest zaskakująca w świetle drugiej (wyrażanej w zdaniu podrzędnym) (Davies 2012: 57–58, 2013: 71);

d) w pracy (Hassanein 2018):

- REPLACIVE: funkcja rozumiana jak w pracach Daviesa (Hassanein 2018: 28, 39–40);
- SUB-ORDINATED: człony pary opozycyjnej występują w oddzielnych zdaniach składowych połączonych związkiem warunku, przyzwolenia, skutku lub sekwencji czasowej, z użyciem spójników typu: *jeśli, gdy, mimo że* itp. (funkcja rozszerzająca funkcję CONCESSIVE z pracy Daviesa) (Hassanein 2018: 28, 34);
- CASE-MARKED: funkcję tę pełnią zdania z parą opozycyjną, w której znaczenie członów i związek między nimi wynika z pełnienia przez nie ról podmiotu i dopełnienia (semantycznie: agensa i patiensia) w stosunku do jakiegoś czasownika, np. *killer/killed*. Z podanych przykładów wynika, że do tej kategorii zaliczano zdania z parami konwersów, niezależnie od ról syntaktycznych pełnionych przez człony pary w analizowanym zdaniu (Hassanein 2018: 28, 37).

We wszystkich pracach z opracowanymi wynikami liczbowymi potwierdzona została odkryta przez Jonesa (2002) dominacja funkcji ANCILLARY i COORDINATED (Jones 2006: 203; Jones 2007: 115; Murphy i in. 2009: 2166; Muehleisen, Isono 2009: 2192–2195; Kostić 2015: 140; Hsu 2015: 59–61; Hassanein 2018: 40). Natomiast zarówno przewaga jednej z tych dwóch dominujących funkcji nad drugą, jak i proporcjonalny ich udział w korpusach oraz udział pozostałych funkcji są zróżnicowane, zależne od badanych par i od zbiorów analizowanych zdań.

3. Analiza wystąpień pary *kobieta/mężczyzna* w zdaniach Narodowego Korpusu Języka Polskiego

3.1. Cel badania, korpus, narzędzie korpusowe oraz wielkość i sposób selekcjonowania materiału

Wyjściowym celem analiz była weryfikacja możliwości porządkowania wystąpień opozycyjnej pary leksemów w tekstach z korpusu polskiego przez funkcje analogiczne do tych opisanych powyżej. Ponadto podjęto próbę pokazania możliwości zastosowania tego porządkowania jako kolejnej techniki pozyskiwania informacji o sposobie przedstawiania mężczyzn i kobiet w tekstach.

Do analiz wykorzystano materiał zawarty w Narodowym Korpusie Języka Polskiego (NKJP): największym, lingwistycznie opisanym korpusie zawierającym teksty współczesnej polszczyzny, uruchomionym w 2012 r. Analizy stanowiące przedmiot obecnej pracy przeprowadzono, korzystając z tzw. zrównoważonego podkorpusu NKJP, liczącego 300 mln segmentów (czyli około 250 mln słów⁵).

W analizach użyto jednego z dwóch narzędzi przystosowanych do przeszukiwania danych NKJP, a mianowicie wyszukiwarki Poliqarp, która umożliwia znalezienie zdań zawierających określone dwa wyrazy. Po wybrze opcji „balanced NKJP subcorpus” w okienko „query” wpisano formułę: „[base = *kobieta*] ([/?])* [base = *mężczyzna*] within s” oraz identyczną z odwrotnym uporządkowaniem *mężczyzna/kobieta*. Narzędzie zwraca po 1000 przykładów (zawsze tych samych i pokazywanych w tej samej kolejności) dla każdego z uporządkowań członów pary wewnątrz zdań. Analizie poddano 500 przykładów, po 250 z każdego uporządkowania. Wybierano zatem co czwarte zdanie ze zbioru dla danego uporządkowania.

3.2. Funkcje wykorzystane w analizie

Do analizy materiału zastosowano funkcje opracowane na bazie monografii Jonesa (2002), z uwzględnieniem części krytyki występującej w pracach jego następców (por. par. 2.1. i 2.2.). Poniżej wymieniono funkcje, których przykłady znaleziono w analizowanym materiale (w nawiasie dokładny lub najbliższy odpowiednik funkcji z pracy Jonesa lub, w dwóch przypadkach, Daviesa):

- WSPIERANIE I WSPÓŁWYSTĘPOWANIE (ANCILLARY): *Stary mężczyzna wzbu-
dza szacunek, a stara **kobieta** obrzydzenie...* (MK: 297)⁶ (para B: *szacunek/
obrzydzenie*);
- ŁĄCZENIE (COORDINATED): *Za nim następnii bez wyjątku, **kobiety**, męż-
czyźni, od razu od drzwi w moją stronę.* (KM: 25);

⁵ Jako segmenty w NKJP traktowano ciągi znaków nie dłuższe niż słowa (rozumiane jako maksymalne ciągi znaków niebędących separatorami słów), a w niektórych, ściśle określonych przypadkach ciągi krótsze niż słowa (dokładna charakterystyka sposobu wyodrębniania i liczenia segmentów por. Szałkiewicz, Przepiórkowski 2012: 61–62).

⁶ Do zdań przytaczanych tu jako przykłady funkcji stosowane są odnośniki do NKJP jako źródła bezpośredniego (bez uwzględniania metadanych dotyczących źródła wyjściowego). Odnośnik MK: 297 oznacza zdanie z numerem 297. ze zbioru 1000 zdań z uporządkowaniem *mężczyzna/kobieta* zwracanego przez narzędzie. Ponieważ Poliqarp po wpisaniu danej formuły zwraca zawsze ten sam zbiór 1000 zdań z parą *mężczyzna/kobieta*, i z tą samą numeracją, odnośnik tego typu umożliwia znalezienie zdania w korpusie.

- PORÓWNYWANIE (COMPARATIVE): ...**kobieta** jest ciekawym bohaterem, ponieważ nie została jeszcze tak literacko wykorzystana jak mężczyźni. (KM: 161);
- EKSPICYTNE ROZRÓŻNIANIE (DISTINGUISHED): *W ruchu feministycznym szerzej podjęto problem różnic charakteru między **mężczyznami i kobietami***. (MK: 730);
- ZMIANA (TRANSITIONAL): *Azjata, który kiedyś był kobietą, potem mężczyzną*... (KM: 773);
- NEGOWANIE JEDNEGO CZŁONU (NEGATED): *Dziwną tę krainę zamieszkiwały **kobiety, mężczyzn** nie było widać*... (KM: 201);
- ZASTĘPOWANIE (REPLACIVE w pracy Daviesa, utworzona z części funkcji NEGATED): *...po I i II wojnie światowej, **kobiety** przejąć musiały obowiązki nieobecnych **mężczyzn***. (KM: 541);
- WZAJEMNE WYŁĄCZANIE (INTERROGATIVE): *Kaptur dokładnie zastaniał twarz, nie wiedziałem, czy to **kobieta**, czy **mężczyzna***. (KM: 45);
- WZAJEMNE POWIĄZANIE (ASSOCIATION): *Skoro jesteśmy przy wzajemnych relacjach **mężczyzn i kobiet**, to...* (MK: 257);
- ŁĄCZENIE TOŻSAMOŚCI (SIMULTANEITY): *Bogini jest **mężczyzną i kobietą** – z brodą czy bez*. (MK: 797);
- PODKREŚLANIE NIEZGODNOŚCI (CONFLICT): *...walka **kobiet z mężczyznami** przekształca się ostatnio w walkę kobiet o orgazmy*. (KM: 797);
- WARUNKOWANIE I PRYZYWALANIE (funkcja odpowiadająca m.in. funkcji CONCESSIVE w pracy Daviesa): *...nawet kiedy **kobieta** ma skończone studia teologiczne i doktorat, to w dyskusji praktycznie głos zabierają tylko **mężczyźni***. (KM: 446).

Analiza materiału wykazała konieczność wyodrębnienia dodatkowej funkcji WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI. Jest ona treściowo pokrewna funkcji WZAJEMNEGO POWIĄZANIA, z tym że miejsce ramy *relacja/skojarzenie* itp. *między X a Y* zajmują tu konstrukcje, w których najczęściej X pełni rolę podmiotu, a Y albo należy do frazy werbalnej, pełniąc rolę dopełnienia lub okolicznika w zdaniu pojedynczym (np. *Tutaj **mężczyźni** się **kobiet** boją* MK: 53), albo umieszczone jest w kolejnym zdaniu składowym, zazwyczaj podrzędnym (***Mężczyźni** naprawdę nie są przygotowani na sytuację, w której **kobiety** więcej zarabiają* MK: 261). Do kategorii tej zaliczono także przykłady, które można przeformułować bez zmiany znaczenia w zdanie z kontrastem X: podmiot/ Y: dopełnienie lub okolicznik, np. *Zbliżenie się **mężczyzny do kobiety** podczas menstruacji*... MK: 377.

Funkcja WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI nawiązuje w pewnym stopniu do funkcji TRANSITIVE z prac Murphy i in. 2009 i Hsu 2015 (oraz w mniejszym stopniu, do funkcji CASE-MARKED z pracy Hassanein 2018, por. 2.2.), obejmuje jednak szersze spektrum przypadków.

3.3. Wyniki i dyskusja

Tabela 1 zawiera procentowe wyniki przeprowadzonych analiz: oddzielnie dla podzbiorów z kolejnością *mężczyzna/kobieta* (MK) i *kobieta/mężczyzna* (KM) (kolumny druga i trzecia, N = po 250) oraz dla całości zbioru (kolumna czwarta, N = 500). Kolejność: od najwyższej wartości dla całego zbioru.

Suma udziałów procentowych w każdej z trzech kolumn z wynikami przekracza 100, ponieważ 33 zdania (17 w zbiorze MK i 16 w zbiorze KM) zostały, zgodnie z przyjętym założeniem, sklasyfikowane jako reprezentujące dwie funkcje. Na przykład w zdaniu *Jim mówił też Billowi, że od białych mężczyzn afrykańskie kobiety oddzielają dwie bariery...* (MK: 217) badana para użyta jest zarówno w funkcji WSPIERANIA I WSPÓLWYSTĘPOWANIA (występuje tu „para B”: *biały/afrykański*), jak i w funkcji EKSPLICYTNEGO ROZRÓŻNIANIA (której wyznacznikiem jest wyrażenie *bariery oddzielające* /X i Y/).

Tabela 1. Procentowy udział poszczególnych funkcji w analizowanym zbiorze

Funkcja	MK	KM	Cały zbiór
WSKAZYWANIE STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI	35,6	34,4	35,0
WSPIERANIE I WSPÓLWYSTĘPOWANIE	33,2	26,8	30,0
ŁĄCZENIE	19,2	16,0	17,6
PORÓWNYWANIE	3,2	11,2	7,2
WZAJEMNE POWIĄZANIE	4,8	7,2	6,0
EKSPLICYTNE ROZRÓŻNIANIE	3,2	2,8	3,0
NEGOWANIE JEDNEGO CZŁONU	1,6	1,2	1,4
WZAJEMNE WYŁĄCZANIE	0,4	2,0	1,2
WARUNKOWANIE I PRYZYWAŁANIE	0,8	1,2	1,0
ZASTĘPOWANIE	1,6	0,4	1,0
ŁĄCZENIE TOŻSAMOŚCI	1,2	0,4	0,8
ZMIANA	0,4	0,8	0,6
PODKREŚLANIE NIEZGODNOŚCI	0,0	1,2	0,6
POZA KLASYFIKACJĄ	0,8	1,2	1,0

3.3.1. Dane ogólne

Dane z tabeli ukazują wyraźną dominację trzech funkcji: WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI, WSPIERANIA I WSPÓŁWYSTĘPOWANIA oraz ŁĄCZENIA. Z jednej strony, rezultat ten potwierdza wyniki uzyskane przez Jonesa (2002), w których funkcje ANCILLARY i COORDINATED były zdecydowanie silniejsze niż pozostałe, podobnie jak w wynikach większości prac późniejszych. Z drugiej strony, najsilniejsza – w każdym z podzbiorów i w całym zbiorze – okazała się niewystępująca w pracy Jonesa funkcja WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI. Bez jej wyodrębnienia ponad 30% materiału pozostałoby poza klasyfikacją.

Czwarte miejsce w tabeli zajmuje funkcja PORÓWNYWANIA. Uwagę zwraca duża różnica między podzbiorami: zdań z funkcją PORÓWNYWANIA, w których wyraz *kobieta* pojawia się przed drugim członem pary, jest 3,5-krotnie więcej niż zdań o odwrotnym uporządkowaniu. Różnica ta stanowi wynik częstszego budowania porównania, w którym wyraz *kobieta* pełni rolę comparandum, a *mężczyzna* stanowi punkt odniesienia (comparans), niż odwrotnie, por. przykład podany powyżej.

Jako znaczący należy także traktować wynik 6% zdań, w których badana para opozycyjna pełni funkcję WZAJEMNEGO POWIĄZANIA. Odpowiadająca jej funkcja ASSOCIATION, jako rzadka, znalazła się poza głównym zbiorem ośmiu funkcji w pracy Jonesa (2002). Do tej klasy zaliczono zdania zarówno z ogólnymi wyrażeniami *relacja(e)*, *związek(ki)*, *stosunki między X a Y*, jak i z wyrazami określającymi dokładniej charakter związku, np. *uczucie(a)*, *przyjaźń*, *harmonia między X a Y*, a także z wyrażeniami denotującymi zdarzenia i działania: *pakt między X a Y*, *czułe obcowanie X i Y*.

Pozostałe funkcje są rzadko reprezentowane w zbiorze analizowanych 500 zdań. Funkcję EKSPLYCYTNEGO ROZRÓŻNIANIA razem z pokrewną jej funkcją PODKREŚLANIA NIEZGODNOŚCI pełni jedynie 3,6% zbioru. Zdania z funkcją PODKREŚLANIA NIEZGODNOŚCI znaleziono tylko w podzbiorze z uporządkowaniem *kobieta/mężczyzna*. Natomiast dość oczywista w przypadku badanej pary *kobieta/mężczyzna* wydaje się mała liczba zdań wyrażających przemianę X w Y, Y w X lub łączenie tożsamości X i Y w jednym obiekcie.

Ostatni wiersz tabeli 1 zawiera informację, że pięć zdań (1% zbioru) pozostało poza klasyfikacją. Są to zdania wielokrotnie złożone, z lokalizacją członów analizowanej pary w dużej odległości i w różnych zdaniach składowych, lub nawet jednego z nich w zdaniu wtrąconym.

3.3.2. Dane szczegółowe

Poniżej dokładniej omówiony zostanie sposób użycia pary *kobieta/mężczyzna* w zdaniach pełniących dwie najsilniejsze funkcje, w celu ukazania specyfiki ujmowania w tekstach korpusowych denotatów badanej pary leksemów – mężczyzn i kobiet.

Kobieta i mężczyzna w zdaniach z funkcją WSPIERANIA I WSPÓLWYSTĘPOWANIA

Para wyrazów *kobieta/mężczyzna* współwystępuje w zdaniach z innymi silnymi, utrwalonymi w języku parami opozycyjnymi, funkcjonującymi jako pary B (por. 2.2.). Można je podzielić na: pary z kryterium płci jako inherentną podstawą opozycji znaczenia (np. *mąż/żona*, *kochanek/kochanka*, *ojciec/mama*, *stary/młoda*) i pary bez takiego kryterium (np. *pójść/zostać*, *brać/dawać*).

Parę B stanowią także wyrazy lub wyrażenia, których wyraźny potencjał opozycyjny został wzmocniony dzięki połączeniu z leksemami *kobieta/mężczyzna*. Są to pary wyodrębnione z dobrze zdefiniowanych zbiorów opozycji wieloczłonowych, takich jak: ubrania (np. *sukienki/spodnie*), nakrycia głowy (*czepki/kapelusz*), emocje/postawy (*obrzydzenie/szacunek*), napoje (*wino/piwo*). Do tej grupy można także zaliczyć pary ze zbioru liczb całkowitych, kontrastujące liczbę kobiet i mężczyzn (np. *dwie kobiety/pięciu mężczyzn*) lub ich wiek (*czterdziestoletnia/trzydziestoletni*). W zbiorze zdań z tą funkcją są także liczne pary B, które mają słabszy potencjał opozycyjny, wzmocniony lub zasygnalizowany dzięki współwystępowaniu z parą *kobieta/mężczyzna*, np. *łóżko/podłoga w sypialni* (jako miejsca do spania).

Pary B, niezależnie od zawartej w nich siły opozycji, stanowią materiał pozwalający na bezpośrednie porównanie sposobu prezentowania opozycji *kobieta/mężczyzna* z perspektywy społecznej bądź ogólniej kulturowej. W celu ukazania możliwości wykorzystania par B do badań nad kontrastem stereotypowych obrazów mężczyzny i kobiety, wydzielono kilka podanych niżej kategorii takich par. Wybrane przykłady z kategorii zostały przekształcone do form podstawowych wyrazów lub centralnych elementów syntagm, a litery K i M wskazują, do którego z członów pary *kobieta/mężczyzna* dany wyraz czy syntagma są przypisane w zdaniu.

Różnice w pozycji

Dysponować losem M/być dotkniętym przez los K, być zabieranym na egzekutywy M/zostawać przy maszynach K; zarabiać na rodzinę M/zarabiać na siebie K, poluje, walczy i zabija M/opiekuje się i leczy K; gromadzić

się wokół osoby (o niższym statusie) K/*siadać przy ogniu razem z osobą* (o wyższym statusie) M; *godzić pracę zawodową i obowiązki rodzinne* K/*być z tego zwolnionym* M; *siedzieć przy kołowrotkach lub nad robótkami z wełny i angory* K/*palić machorkę* M. Wymienione przykłady wskazują następujące różnice: kobieta jest mniej aktywna, ma mniejszy wpływ na swój los; mężczyzna utrzymuje kobietę i zajmuje wyższą pozycję społeczną; mężczyznom łatwiej jest coś osiągnąć; kobiety zajmują się pracami domowymi.

Różnice w ocenie

Ześwinić się K/*zabawić się* M (ocena osób pijanych), *być winnym* K/*postąpić niewłaściwie* M, *wzbudzać szacunek* M/*wzbudzać obrzydzenie* K (o osobach starych). Wniosek: kobieta jest oceniana surowiej niż mężczyzna.

Różnice w wyglądzie

Obok różnic dotyczących szczegółów ubrania (por. przykłady podane wyżej) pojawiają się w zdaniach kontrasty związane z budową ciała lub wzrostem itp. (np. *szerokie klaty* M/*proporcje lalek Barbie* K; *wielki i gruby* M/*wątła* K).

Pojedyncze zdania zawierają także odniesienie do różnic w:

- zdolnościach: *drogą abstrakcji dochodzić do istoty problemu* M/*gubić się w jałowym roztrząsaniu szczegółów* K;
- zainteresowaniach: *myśleć o seksie średnio co dziesięć minut* M/*podniecać się fantazjami o nowych ciuchach* K;
- zachowaniach: *pić piwo* M/*wino* K; *strzelać sobie w łeb* M/*pić kwas* K (o sposobach popełniania samobójstwa); *śmiać się* M/*piszczeć* K (pod wpływem alkoholu).

Kobieta i mężczyzna w zdaniach z funkcją

WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI

Dla zdań z taką funkcją kluczowe jest znaczenie orzeczenia, w relacji do którego jeden z członów pary pełni funkcję podmiotu, a drugi najczęściej dopełnienia lub okolicznika. Znaczenie orzeczeń stanowiło podstawę wydzielenia kilku grup zdań, mogących stanowić materiał do budowania tej części stereotypu danej płci, która dotyczy jej relacji z płcią przeciwną. Podane przykłady czasowników zostały przekształcone do formy 3 os. l. poj.

Wiele zdań wskazuje bezpośrednio na różnicę pozycji między przedstawicielami obu płci, tj. najczęściej na dominację mężczyzn, np.:

Mężczyzna: *ma* i *posiada* kobietę, kobieta *jest: dodatkiem do* mężczyzny, *zależna* lub *trzymana w zależności od* mężczyzny, *poddana* lub *podległa*

mężczyźnie, *musi być posłuszna* mężczyźnie; mężczyzna *zmusza* kobietę, *rozsądza* kobiety, *dopuszcza je do głosu* lub *powołuje do życia publicznego*.

Jako efekt tej dominacji można traktować następujące użycia analizowanej pary:

Kobieta: *bez mężczyzny emancypuje się, rywalizuje z mężczyzną, atakuje* mężczyznę, *chce dorównać* lub *odgrywa się na* mężczyźnie.

Z drugiej strony, to kobiety częściej pełnią rolę dbania o mężczyzn niż odwrotnie:

Kobieta: *żywi* lub *uczy, dba o* lub *załatwia coś za* mężczyznę, *opiekuje się* mężczyzną, *mężczyzna jest obsługiwany przez* i *zrzuca odpowiedzialność na* kobietę.

Wiele zdań dotyczy relacji uczuciowych między kobietą a mężczyzną lub reakcji emocjonalnych wywoływanych przez osobę płci przeciwnej. Są to głównie uczucia i reakcje pozytywne:

Kobieta: *lubi, kocha* lub *rywalizuje o* mężczyznę, *zakochuje się w* i *śni o* mężczyźnie, *chce wywołać efekt na* mężczyźnie, mężczyzna: *daje radość, podoba się* kobiecie, *przyciąga* kobietę.

Mężczyzna: *kocha, obdarza miłością, uwielbia, lubi* kobietę, *pragnie, odczuwa wzruszenie na widok* i *podlega pokusom ze strony* kobiety, *szuka przywiązania u* lub *jest przywiązany do* kobiety.

Ten fragment obrazu można uzupełnić o wyrażenia związane z nawiązywaniem i kończeniem związku:

Mężczyzna: *ogłąda się za* kobietami, *pożera wzrokiem, podrywa, bierze za żonę* i *rzuca* kobietę.

Do budowania obrazu relacji kobieta–mężczyzna przydatne są także czasowniki denotujące różne rodzaje bezpośredniego kontaktu fizycznego. Mężczyzna kobietę *rozbiera, trątuje, łapie za rękę, zapładnia, przekazuje nasienie* kobiecie.

Znaczenia niektórych czasowników zdań z omawianą funkcją opisują sytuacje neutralne, tj. charakterystyczne dla relacji między dwiema osobami niezależnie od płci, np. *patrzeć, spotykać, odwiedzać, siedzieć naprzeciwko, stać obok* itp.

4. Podsumowanie

Wyniki przedstawionej analizy dowiodły możliwości stosowania klasyfikacji funkcji pełnionych przez parę opozycyjną także w tekstach polskojęzycznych, potwierdzając tym samym uniwersalność klasyfikacji, przynajmniej w odniesieniu do większości funkcji. Dwie funkcje wskazane przez Jonesa

(2002) jako najsilniejsze – ANCILLARY (WSPIERANIA I WSPÓŁWYSTĘPOWANIA) oraz COORDINATED (ŁĄCZENIA) – znaleziono w prawie połowie (47,6%) zbioru 500 zdań wyselekcjonowanych z NKJP. Pierwsza z nich dominuje jednak nad drugą prawie dwukrotnie: leksemy *kobieta* i *mężczyzna* znacząco częściej łączone są wewnątrz zdania w funkcji podkreślającej różnicę między nimi (poprzez współwystępowanie z innymi parami opozycyjnymi bądź aktywizowanie potencjału opozycyjnego innych par) niż w funkcji wskazującej możliwość jednakowego traktowania ich denotatów.

Kolejność: *kobieta/mężczyzna* i *mężczyzna/kobieta* nie wpływa znacząco na funkcję, w jakiej para jest wykorzystana w analizowanych zdaniach. Wyodrębnienie dodatkowej, a zarazem najsilniejszej funkcji WSKAZYWANIA STOSUNKÓW I ZALEŻNOŚCI (powodujące największą różnicę rezultatów analizy zdań z parą *kobieta/mężczyzna* w stosunku do wyników zaprezentowanych w pracy Jonesa), sugeruje konieczność modyfikacji klasyfikacji dla par opozycyjnych będących nazwami skontrastowanych ze sobą kategorii społeczno-kulturowych.

Przeprowadzona analiza potwierdziła przydatność korpusów do pozyskiwania danych socjolingwistycznych. Podane przykłady zastosowań pary *kobieta/mężczyzna* w dwóch najsilniejszych funkcjach wskazują m.in. na możliwość odkrywania, z jednej strony, wyraźnie zaznaczonych różnic w pozycjach i ocenach odnoszących się do mężczyzn i kobiet, a z drugiej – pewnych różnic szczegółowych w zachowaniach czy skłonnościach (jak np. sposoby popełniania samobójstwa). Konkludując, można stwierdzić, że wyodrębnianie funkcji par leksemów opozycyjnych wydaje się dobrym punktem wyjścia analiz materiału korpusowego, dostarczającym dowodów na odmienne ujmowanie denotatów członów takich par. Analizy dotyczące materiału z NKJP mogą stanowić początek dalszych badań, w tym porównawczych, przeprowadzanych na korpusach budowanych ze źródeł wyselekcjonowanych odpowiednio do celu badania.

Literatura

- Baker P. (2005): *Public discourses of gay men*. Londyn.
Baker P. (2006): *Using corpora in discourse analysis*. Londyn.
Baker P. (2010): *Sociolinguistics and corpus linguistics*. Edinburgh.
Baker P. (2012): *Corpora and gender studies*. [W:] *Corpus applications in applied linguistics*. Red. K. Hyland, Ch. M. Huat, M. Handford. Londyn, s. 100–116.
Davies M. (2012): *A new approach to oppositions in discourse: The role of syntactic frames in the triggering of noncanonical oppositions*. "Journal of English Linguistics" 40 (1), s. 41–73.
Davies M. (2013): *Oppositions and ideology in news discourse*. Londyn.

- Hassanein H. (2018): *Discourse functions of opposition in classical Arabic: The case in Hadith genre*. "Lingua" 201, s. 18–44.
- Hsu Ch. Ch. (2015): *A syntagmatic analysis of antonym co-occurrences in Chinese: contrastive constructions and co-occurrence sequences*. "Corpora" 10 (1), s. 47–82.
- Hunston S. (2002): *Corpora in applied linguistics*. Cambridge.
- Jones S. (2002): *Antonymy: a corpus based perspective*. London.
- Jones S. (2006): *A lexico-syntactic analysis of antonym co-occurrence in spoken English*. "Text & Talk – An Interdisciplinary Journal of Language, Discourse Communication Studies" 26 (2), s. 191–216.
- Jones S. (2007): *'Opposites' in discourse: A comparison of antonym use across four domains*. "Journal of Pragmatics" 39, s. 1105–1119.
- Jones S., Murphy L. M. (2005): *Using corpora to investigate antonym acquisition*. "International Journal of Corpus Linguistics" 10 (3), s. 401–422.
- Kostić N. (2011): *Antonymous frameworks in Serbian written discourse: phrasal contexts of antonym co-occurrence in text*. "Poznań Studies in Contemporary Linguistics" 47 (3), s. 509–537.
- Kostić N. (2015): *Antonymy in language use: from core members to ad hoc couplings*. "Poznań Studies in Contemporary Linguistics" 51 (1), s. 133–161.
- Lakoff R. (1975): *Language and woman's place*. "Language and Society" 2, s. 45–80.
- Lobanova A., Van Der Kleij T., Spenader J. (2010): *Defining antonymy: a corpus-based study of opposites by lexico-syntactic patterns*. "International Journal of Lexicography" 23 (1), s. 19–53.
- Maass A., Arcuri L. (1999): *Język a stereotypizacja*. [W:] *Stereotypy i uprzedzenia*. Red. C. N. Macrae, Ch. Stangor, M. Hewstone. Gdańsk, s. 161–188.
- Mills S. (2008): *Language and sexism*. Cambridge.
- Muehleisen V., Isono M. (2009): *Antonymous adjectives in Japanese discourse*. "Journal of Pragmatics" 41, s. 2185–2203.
- Murphy M. L. (2003): *Semantic relations and the lexicon*. Cambridge.
- Murphy M. L., Paradis C., Willners C., Jones S. (2009): *Discourse functions of antonymy: A cross-linguistic investigation of Swedish and English*. "Journal of Pragmatics" 41, s. 2159–2184.
- Pearce M. (2008): *Investigating the collocational behaviour of MAN and WOMAN in the British National Corpus using Sketch Engine*. "Corpora" 3 (1), s. 1–29.
- Steffens M. (2018): *Antonymic discourse functions and manipulation: a corpus analysis of present-day French*. "Corpus Pragmatics" 2 (3), s. 313–332.
- Szalkiewicz Ł., Przepiórkowski A. (2012): *Anotacja morfoskładniowa*. [W:] *Narodowy Korpus Języka Polskiego*. Red. A. Przepiórkowski, M. Bańko, R. L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk. Warszawa, s. 59–96.

